

TÜRK KÜLTÜRÜ

SAYI 451

YIL XXXVIII

KASIM 2000

TRABZON'DA ERMENİ NÜFUSU VE 1895 ERMENİ OLAYLARI

Y. Doç. Dr. Rahmi ÇİÇEK

Trabzon'da Ermeni Nüfusu

Trabzon şehri 1461 yılında fethinden itibaren bir Türk yerleşim yeri olmaya başlamıştır. Trabzon çevresinde ise Türkleşme, fetihten çok daha öncesine dayanmaktadır. Osmanlı yönetimi şehri ele geçirdiğinde Türkleşme hâdisesinin şehrin varoşlarına kadar yaklaştığı, şehrin surları içerisinde Rum ve Ermeni nüfusunun sıkıştığı, fetihten sonra ise Osmanlı fetih siyasetinin gereği olarak bu nüfusun surların dışına çıkarıldığı bilinmektedir. 19. yüzyılın başında Trabzon'da Ermeni yerleşim yerlerine baktığımızda, bu yerleşim yerlerinin çok sınırlı olduğu görülür. Bu yüzyılın başlarına ait bilgiler veren Bijişkyan; Trabzon'da Rum İmparatoru Aleksios zamanında yapılmış dört Ermeni kilisesi olduğunu kaydetmekte, kilise defterlerindeki kayıtlardan hareketle şehirde yaşayan Ermenilerin büyük bir kısmının fetihten çok daha sonraları muhtemelen 18. yüzyılda Ani şehri ile İran'dan gelerek buraya yerleştiklerini söylemektedir. Bijişkyan'a göre; şehir halkı ile köylerdeki halk arasında farklı yerlerden gelme dolayısıyla lehçe farklılığı bulunmakta, buna örnek olarak da Hemşin Ermeni lehçesi ile Trabzon şehrinde oturanlar arasındaki farkı ortaya koyarak, Trabzon şehrinde bulunan Hemşin kökenli Ermenilerin hane olarak sayılarının 200 civarında bulduklarını kaydetmektedir (Bijişkyan, 1969, 54-55). 1869 yılında Trabzon'dan Erzurum'a seyahat eden Theophile Deyrolle, bu tarihte Trabzon'un nüfusunun kırk bin civarında olduğunu belirttikten sonra Ermenilerle ilgili olarak şunları yazmaktadır; "Trabzon Ermenilerine gelince, Gregoryen ve Katolik mezheplerine salık olmak üzere ikiye ayrılmışlardır. Aile hayatları analere göre tanzim edilmiştir. Çocuklar babalarının önünde asla oturmazlar, kızlar yemekte sofraya hizmet ederler. Mezhep ayrılıkları aralarında mücadeleyi eksik etmez. Kıyafetlerine gelince çapraz bir yelek, üstüne kısa bir ceket giyerler; bellerine geniş bir ipek kumaş sararlar. Pantolonları geniş, şişik ve ayak bilerine kadardır. Umumiyetle başlarına fes giyerler. Üzerine ipekli veya adi bir yemeni sararlar" (Deyrolle, 1875, 15).

Fetih sonrası Trabzon nüfusu hakkında bir araştırma yapan R. Jennings, 1523 tarihine dayanarak Trabzon'da 23 mahallenin bulunduğunu bunlardan

9'unun Müslim, 10 mahallenin Rum, 3 mahallenin Efrenciyan sadece bir mahallenin Erminelerle meskun olduğunu, mahalleler içerisinde nüfus açısından karışık mahalle bulunmadığını Ermeni mahallesinde ise tahrirde kayıtlı 197 nefer bulunduğunu belirtmektedir (Jennings, 1976, 43, Gökbilgin'de aynı tarihli deftere dayalı olarak Ermeni mahallesi ile ilgili 151 hane, 8 mücerret, 38 bive olduğunu kaydetmektedir. Gökbilgin, 1962, s. 296-298). 1554 tahririne göre; mahalle sayısı 45'e çıkmış, bunlardan 26 tanesi Müslüman mahallesi iken yine sadece bir tanesi Ermeni mahallesidir. Kayıtlardaki Ermeni nefer sayısı da 157'ye düşmüştü. 1583 tahrirlerinde ise kayıtlı 57 mahalle bulunmakta, bunlardan yine bir tanesi Ermeni mahallesi iken Ayasofya mahallesinin Müslümanlarla karışık bir mahalle olduğu, muhtemelen de burada yaşayan zimmilerin Rumlardan oluştuğu, Ermeni mahallesinde kayıtlı nefer sayısı ise 123'e düşmüştü (Jennings, 1976, 44-45).

Fetih sonrası tahrir defterlerini esas alarak Trabzon şehri üzerine bir inceleme yapan Heath W. Lowry Ermeni nüfusunun durumunu yüzde olarak şöyle sıralamaktadır; 1486 tarihli tahrir defterine göre; % 12.49, 1523 tarihli tahrir defterine göre; % 12.93, 1553 tarihli tahrir defterine göre; % 8.94, 1583 tarihli tahrir defterine göre ise; % 5.82 (Lowry 43, 48, 93, 118). Öyle anlaşılıyor ki Trabzon bölgesinde fetihten sonra Türk yerleşmesi Ermeni nüfusunun genel nüfusa oranını önemli ölçüde düşüren bir faktör olarak değerlendirilmelidir. Bu düşüş tahminen 18. yüzyılda Trabzon'un ticarî aktivitesinin yeniden hareketlenmesine kadar devam etmiştir.

18. ve 19. yüzyılın ilk yarısında Karadeniz ticaretinin artmasına paralel olarak Trabzon şehir nüfusunda önemli bir artış dikkati çekmektedir. 1813 yılında Trabzon'a gelen bir İngiliz seyyahı şehrin nüfusunu on beş bin olarak vermektedir. 1835 yılında ise şehrin nüfusu 25-30 bin olarak tahmin edilmektedir, bunlardan 20-24 bini Müslüman, üç bin beş yüz, dört bin kadarı Rum ve kalan iki bin kadarında Ermeni idi. Kırım savaşı sona erdiğinde şehrin toplam nüfusunun 70 bine yükseldiği görülüyor, nüfusun bu denli artışında Kırım savaşı öncesi Kafkaslardan gelen göçmenlerle çevre mıntıkalarından şehre göçün önemli rol oynadığı ifade edilmektedir (A. Üner Turgay'ın konsolosluk belgelerine göre vermiş olduğu bu rakamların abartılı olduğunu ileri süren Musa Çadircı Trabzon merkez nüfusunun 1869'da 18.000 ve 1880'de ise 20.000 civarında olduğunu ileri sürmektedir. Çadircı, 1991, 365). Müslüman Türk nüfusunun özellikle İran-Trabzon transit yolunun inşasında istihdam edildiği ve yine şehrin ticaret hacminin artışına bağlı olarak yeni oluşturulan kamu binalarının yapım hizmetlerinde çalıştıkları bilinmektedir. Buna karşılık şehre çevreden gelen Hristiyan unsurların ise artan bir şekilde ticarî faaliyetlere katıldıkları özellikle Avrupalı şirketlerin acentalıklarının tamamen gayri Müslimlerin elinde bulunduğu, 19. yüzyılın başından itibaren Müslümanların sadece İstanbul ile ticarî faaliyet gösteren küçük işletmelere sahip oldukları bilinmektedir. Trabzon ticaretinin 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gerilemeye başlamasıyla şehir nüfusunda da düşüşler görülecektir. 1860'da şehir nüfusu 55.700 idi ve bunun 40.000'i Müs-

lûman ve Türklerden meydana gelirken, 10.000'ini Rumlar, 3.600'ünü Ermeniler, 1.500'ünü Avrupalılar ya da Avrupa devletlerinin himayesindeki görevliler ve tüccarlar, 600'ünü de İranlılar oluşturmaktaydı. 1870'lerde ise İngiliz konsolosluk kayıtlarına göre; şehrin nüfusu 34 bin olarak gösterilmekte bunlardan 18.938 Türk, 6.521 Rum, 5.902 Ermeni, 2.770 diğerleri olarak belirtmektedir. Burada dikkati çeken nokta Ermeni nüfusunda önemli bir artış olurken, Türk ve Rum nüfusunda önemli bir azalışın olmasıdır (Turgay, 1994, 63-67). Yine 1860 Osmanlı kayıtlarına göre şehir nüfusunun önemli göstergelerinden biri olan mezarlıkların sayısı da bize şehrin demografik yapısıyla ilgili bilgi vermektedir; bu tarihlerde şehirde çeşitli büyüklüklerde 39 mezarlık bulunmakta bunlardan 21 tanesi Müslüman ailelerin 13'ü Rum Ortodoksların, bir tanesi Lâtinlerin, dört tanesi ise Ermeni Gregoryen, Katolik ve Protestan cemaatlerine aittir (Turgay, 67-68). 1891'de Vital Cuinet Trabzon Sancağı nüfusunu verirken toplam olarak sancakta 334.975 Müslüman, 91.000 Rum Ortodoks, 20.000 Ermeni Gregoryen, 1.200 Ermeni Katolik, 235 Ermeni Protestan, 180 Katolik Lâtin, 110 Yahudi olmak üzere 447.700 rakamını vermektedir (Vital, 1894, 10). Sancak nüfusundan ayrı olarak şehir nüfusunu ise şöyle sıralamaktadır; 19.500 Müslüman, 8.200 Rum Ortodoks, 6.000 Ermeni, 1.300 diğer unsurlar (Cuinet, 1894, 44-45). 1850'li yıllardan itibaren şehir merkezinde Ermeni nüfusunun artmasının arkasında yatan temel faktör Rum tüccarların yerini Ermenilerin alması olmalıdır. Çünkü Yunan isyanından sonra Rumlara güvenin azaldığı ve buna paralel olarak da Osmanlı ticaretinde ve idarî yapısında Ermenilerin Rumlarn yerlerini aldıkları bilinen bir gerçektir.

Osmanlı resmî vesikalarında ve nüfus sayımlarında 19. yüzyıl boyunca Trabzon vilâyetinin nüfusu inişli çıkışlı bir grafik gibi gözükmektedir. Bunun arkasında yatan temel sebepler ise; birincisi 1831 yılından başlayarak yapılan sayımların düzenli aralıklara sahip olmaması, ikincisi ise Tanzimat'ın ilânından sonra vilâyet ve eyalet sistemlerinin çok sık aralıklarla değişime uğramasıdır. Kemal Karpat'ın Osmanlı nüfus sayımlarına dayalı olarak yapmış olduğu araştırmaya göre 1831 nüfus sayım sonuçlarında eyalette toplam olarak 136.552 sayılan nüfus bulunmakta, bunlardan 11.431'ini reaya oluşturmaktadır. Bu tarihlerde Trabzon eyaleti ise şu kazalardan meydana geliyordu: Trabzon, Künyen (liva), Rize ve Hemşin, Giresun ve Keşap, Görele, Vakfıkebir ve Sagır, Polathane, Yümrenek, Tonya, Sürmene, Of (Karpat, 1985, 114). 1872-1874 sayımlarında üç sancaktan (Trabzon, Batum, Gümüşhane) meydana gelen Trabzon vilâyetinin genel nüfusu; 937.700 idi. Bu nüfusun 173.540'ını gayri Müslimler oluşturmaktadır (Karpat, 1985, 117-119). 1881/182-1893 yılları arasında yapılan sayımlara göre; Trabzon Sancağı, Trabzon merkez, Ordu, Giresun, Tirebolu, Görele, Vakfıkebir, Akçaabat, Sürmene ve Of kazalarından oluşmakta ve toplam nüfus 521.706 olarak gösterilmektedir. Sancaktaki toplam Rum ve Ermeni nüfusu 86.871'dir. Bunlardan 22.223'nü Ermeniler oluşturmaktadır. Merkez kazadaki Ermeni nüfusu ise 9.546'dır (Karpat, 1985, 138, 148; Karpat, 1978, 268). 1894 yılında vilâyetin genel nüfusu 1.056.293 olup bu nüfustan 41.780'ni

Ermeniler oluşturuyordu (Karpat, 1985, 153-155). 1895 yılında ise Ermeni nüfusu 43.193 olarak görülmektedir. 1906/1907'de ise vilâyet genelinde Ermeni nüfusu 50.055'tir. 1914 yılı tahmini Trabzon genel nüfusu idarî düzenlemeler dolayısıyla vilâyetin sınırları küçülmesine karşılık 921.128 kişidir, bu nüfusun 37.549'unu Ermeniler oluşturmaktadır. Yine aynı tahminlere göre, Trabzon merkez kazasında 64.726 Müslüman, 23.806 Rum, 14.846 Greoryen Ermeni, 1.345 Katolik Ermeni, 127 Protestan Ermeni ve 8 Yahudi bulunmaktadır (Karpat, 1985, 158, 160-161, 164, 168, 194).

Trabzon Vilâyet Salnamelerine göre ise; 1895 ile 1906 tarihleri arasında Trabzon merkez kasabası (merkez kasabası tabirine merkeze bağlı köylerde dahil edilmektedir) nüfusu 40 bin ile 50 bin arasında gösterilmektedir. 1313 (1897) tarihli salnameye göre; Trabzon merkez kasabası 42.362 nüfusa sahiptir. Bunun 25.446'sını Türkler meydana getirirken, 10.830'nu Rum, 6.001'ni ise Ermeniler oluşturmaktadır. Vilâyetteki toplam Ermeni nüfusu ise 22.681 olarak yer almaktadır (Trabzon Salnamesi, 1313, 166, 186). 1319 (1903) tarihli salname Trabzon Sancağının toplam nüfusu 611.685 olarak verilmekte bu nüfusun 28.499'ünü Ermeniler oluşturmaktadır. Bu rakam ise genel nüfusun % 5 bile etmemektedir (Trabzon Salnamesi, 1319, 210-211). 1320 (1904) tarihli salname ise Trabzon kasabasının toplam nüfusu 49.635 olarak gösterilmekte, Trabzon Sancağının genel nüfusu ise 620.705 olarak verilmekte bunun 28.707'sini Ermeniler oluşturmaktaydı (Trabzon Salnamesi, 1320, 338-339). 1322 (1906) tarihli salname ise merkez kasabanın nüfus dağılımı şöyledir; 13.190 Rum, 29.068 Türk, 7.121 Ermeni ve 1.037 Protestan ve Katolik idi. Bu rakamlara göre Ermeni nüfusunun genel nüfusa oranı yüzde 14'tür (Çapa, 1993, 11, 109).

Ermeni İddiaları

Trabzon vilâyeti üzerinde iddialarda bulunan Ermeni kaynakları, kurulacak Büyük Ermenistan için bu vilâyeti Karadeniz'e açılan bir kapı olarak değerlendirmektedirler. Ermenilerin Karadeniz'e açılan iskelesi ise muhtemelen Rize ve Trabzon iskeleleri olarak düşünülmüştü. Bu açıdan Ermeni iddiaları bu iki il sınırları içine yönelmekte, mümkün olduğunca bu bölgedeki Ermeni nüfusunu yüksek gösterme gayretine girişmekte idiler. 1882 yılına ait Ermeni patrikhane-sinin kayıtlarına göre vilâyetteki Ermeni nüfusu 120.000 olarak gösterilmektedir (Uras, 1987, 138). Bu tür iddialar Londra ve hatta Lozan görüşmelerine kadar taşınmıştır (Ercan, 1985, 207-224). Tarihin hiç bir döneminde % 5'lik bir nüfusa bile sahip olamadıkları bir bölgede Ermenilerin toprak talebinde bulunmaları son derece yersiz ve istinatsız bir iddiadır. Bu iddiaların arkasında yatan temel mesele ise büyük Ermenistan rüyası gören Ermeni komitacılarının üç denize açılan Ermenistan rüyası içerisinde Osmanlı topraklarında mümkün olduğu kadar karmaşa çıkarmaktı. Trabzon'da yaşayan Ermenilerin de bu işe alet edilmeleri 1878 tarihinde imzalanan Berlin antlaşmasından sonraki gelişmeler bize göstermektedir. Berlin antlaşmasından sonra batılı devletlerin dikkatini Anadolu topraklarında yaşayan ve sözde mazlum olarak addedilen Ermeni milletine çevirmek isteyen ve bir takım emperyalist güçler tarafından da desteklenen Er-

meni komitacıları 1889'dan itibaren önce kendi ırktaşlarına baskı ve terör uygulayarak korkuya dayalı bir Ermeni milleti yaratmaya başlamışlar, bunu yabancıların destekledikleri eğitim faaliyetiyle önemli bir güç unsuru hâline getirmişlerdi. Ermeni davasının öncülüğünü ise üç kilise babası yapmaktaydı. Bunlar Mıgırdiç Hırimyan, Nerses Varjebeyan ve Mateos İzmirliyan, bu üç papaz Ermeni davasını uluslararası boyuta taşıyarak bir Ermeni milleti yaratma girişiminde kiliseyi de kullanarak önemli başarılar elde ettiler. Onlara yardımcı olan iki Ermeni terör örgütü Hınçak ve Taşnak ise silâhlı eylem kavramını ortaya koyarak önce kendi dindaşlarına daha sonra da Osmanlı devlet adamlarına ve vatandaşlarına terör metodu ile yıldırma politikasını uyguladılar (İlter, 1996, 39-59; Gürün, 1985, 114-176).

1895 Ermeni Olayları

Burada inceleme konumuz olan 1895 Trabzon Ermeni olayları, 1890 yılından itibaren Ermeni terör örgütlerinin başlatmış oldukları tedhiş olaylarının doruk noktasına erdiği ve olayların tüm ülke çapına yayıldığı yıl olarak değerlendirilmektedir. Aynı yıl içerisinde Divriği, Eğin, Develi, Akhisar, Erzincan, Gümüşhane, Bitlis, Bayburt, Maraş, Urfa, Erzurum, Diyarbakır, Siverek, Malatya, Harput, Arapkir, Sivas, Merzifon, Antep, Muş, Kayseri, Yozgat ve Trabzon'da olaylar çıkmıştı (Gürün, 1985, 155-156). Bu olayların oluş şekilleri son derece ilgi çekicidir. Olayların çıkışında Ermeni terör örgütleri baş rolü oynamakta, İkinci Dünya Savaşı sonrasında terör örgütlerinin yaygın olarak kullandıkları provokasyon metotları kullanılmakta ve örgüte ait militanlar Müslümanlarla Ermeniler arasında karşılıklı kıtallerin oluşması için kendi kiliselerini tahrip edip, bunu Türkler yapı demekten, kilise papazlarının ve Ermeni toplumunun ileri gelenlerinin öldürülmesine varıncaya kadar çeşitli metotları denedikleri bilinmektedir (Gürün, 1985, 147-154).

1895 Ermeni olaylarının arkasında yatan temel sebepler, 1878 Berlin Antlaşmasına kadar uzanmaktadır. Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında imzalanan antlaşmaya göre; Osmanlı Devleti Doğu Anadolu bölgesinde Ermeniler lehine bir takım düzenlemeler yapmayı kabul etmişti. Fakat Ermenilerin istedikleri bu düzenlemeler 1889 yılına kadar gerçekleşmeyince, Ermeni örgütleri Osmanlı topraklarında bir takım eylemlerle, Berlin Antlaşmasını imzalayan ilgili devletlerin dikkatlerini çekerek, Ermeni ıslahat projesinin gerçekleşmesi için Osmanlı devletine baskıları artırmak istiyorlardı. Tedhiş eylemlerinin batı kamuoyuna yansısıyla birlikte başta İngiltere olmak üzere bazı devletlerin hemen faaliyete geçtikleri görülür. Fakat Osmanlı devleti tüm bu girişimlere rağmen antlaşmada öngörülen ıslahat çalışmalarını 1894 yılında meydana gelen Sason isyanına kadar kabul etmedi. İsyandan sonra batılı devletlerin baskısıyla bir ıslahat projesi hazırlanarak yürürlüğe kondu. Islahatların yapılması Ermeni komitacılarını memnun etmeye yetmedi. Islahatların uygulanması konusunda Ermeni komitacıları bir takım şikayetlerde bulunmaya başladılar, Osmanlı Devleti ise batılıların baskısı karşısında bölgede uygulanacak ıslahatları denetlemek için Anadolu Islahatı Umumî Müfettişliği oluşturarak 27 Haziran 1895 tarihinde Yaver-i

Ekrem Müşir Şakir Paşayı Anadolu Vilâyeti Umum Müfettişliğine tayin etti. Şakir Paşanın müfettişliğe tayin edilmesi başta İngiltere olmak üzere Ermeni komitacıları tarafından olumlu karşılanmadı. Çünkü Şakir Paşa II. Abdulhamid'e bağlı birisi olarak değerlendiriliyor ve ıslahatların uygulanmasında Ermeni komitalarına müsamaha göstermeyeceği düşünülüyordu (Karaca, 1993, 54-56). Şakir Paşanın göreve başlaması ve Anadolu Islahatını denetlemek için Anadolu'ya geçmesiyle birlikte onun yol güzergâhında bulunan yerlerde Ermeni komitacıları tarafından olaylar çıkartılarak, Paşanın işini zorlaştırmak ve onun batılı devletlerinde müdahalesiyle azlini sağlamak istiyorlardı. Şakir Paşadan korkulmasının bir nedeni daha vardı o da Paşa'nın tayinini mutedil Ermenilerin olumlu karşılamaları idi. Bu durum komitacıları son derece rahatsız etmekteydi (Karaca, 1993, 63-65). Batılı devletlerin tedirginliğinin arkasında yatan düşünce ise Şakir Paşanın hükûmete yazdığı raporlarda Ermeni olaylarının arkasında misyoner okullarının bulunduğunu ve okulların hükûmet tarafından denetim altına alınması gerektiği yolundaki düşünceleridir (Karaca, 1993, 70-77; Kocabaşoğlu, 1991, 119-223).

Hınçak ve Tiflis Komitelerinin bir tertibi olarak başlayan Trabzon olayı, Ermenilerin Van valisi Bahri Paşa ve Trabzon Kumandanı Hamdi Paşayı yaralamaları üzerine 2 Ekim 1895'de başladı.

Bahri Paşa ve Kumandan Hamdi Paşaya karşı girişilen suikast teşebbüsü 3 Ekim tarihinde şifre telgrafla İstanbul'a bildirilen, olay sırasında Bahri Paşa ve Kumandan Hamdi Paşanın bir ziyaret için İstinaf reisinin evlerine gitmek üzere iken Uzun Sokak'ta Zeytinlik mevki yakınlarında yola nazır sokaklardan birisinden iki Ermeni tarafından dokuz el ateş edildiği ve Vali Paşa ile Kumandan Paşaların ayaklarından yararlandığı ve ateş eden Ermenilerin kaçtıkları, olayla ilgili olan birkaç Ermeninin ise tutuklandığı bildirilmektedir (BOA Yıldız Arşivi Hususi, 338/63; Hüseyin Nazım Paşa, 1994, 92). Ertesi gün Trabzon Polis komiserliğinden yazılan tahriratta ise; olay sırasında Paşaların yanlarında İran'ın Trabzon konsolosu Mirza Razi Han ile Posta Telgraf Başmüdürlü İzzet Beylerinde bulunduğu kaydedilmektedir. Olayı gerçekleştirenlerin isimlerinin belirlendiği bunların Ermeni fesat komitesi mensubu oldukları ve bunlardan Trabzonlu Kaspar oğlu Armenak veled-i Karabet ile Stepan oğlu Boegos ve Gümüşhaneli Sitrak veled-i Arakel'in tutuklandıkları, Kaspar oğlu Misak ile berber Stefan oğlu Haçık'ın arandığı ifade edilmektedir (Hüseyin Kazım Paşa, 1994, 92-93).

2 Ekim Çarşamba günü meydana gelen bu olayın arkasından Cumartesi gecesi firarda bulunan Ermeni Haçık'ın Türk esnaf tarafından geceleyin Ayavasıl mahallesinde görülmesi ve kendisine hükûmet tarafından arandığının bildirilmesi üzerine söz konusu Haçık'ın silâhını çıkararak ateş etmesi üzerine, silâh sesini duyan bedel efradından Trabzonlu Rahmi Efendi'nin silâhın atıldığı yere gelerek neler olduğunu öğrenmek istemesiyle onun üzerine de kurşun sıkılarak bu şahsın yaralanmasına ve daha sonra da ölümüne neden olunmuştu. Silâh atışlarının Ermeni mahallesinde devam etmesi üzerine Türk ahalinin sokağa çıkarak

kargaşa atmosferinin ortaya çıkmasına hükümet kuvvetleri izin vermemiştir. Hatta şehre yakın köylerde, silâh seslerinin duyulması üzerine Ermeniler tarafından hükümetin basıldığı ve valinin öldürüldüğü şayiasının yayılmasına neden olmuş, hükümet o gece ve sabahleyin şehre gelen köylülere sokak başları kesilerek çıkartılan şayianın asılsız olduğunu anlatarak, evlerine dönmelerini istemiştir.

Olayların bu derece arka arkaya gelmesi Türk ve Ermeni toplumu arasında gerilimin iyice artmasına sebep oldu. Ermeni mağaza ve dükkân sahipleri kepenklerini kapatarak evlerine çekilmişlerdi. Ermeni komitacılarının girişimleriyle civar köylerden getirilen Ermeniler silâhlendirilerek, Ermeni evlerine yerleştirilmeye başlanmıştı. Bu gerilimi azaltmak için vilâyet, Ermeni toplumunun dinî liderleri ve ileri gelen kişilerini vilâyette bir toplantıya davet etmiş, fakat davete sadece rahip Lavahim ile tüccardan Mahunyan katılmıştı. Bu kişilere halk arasındaki gerginliğin azaltılması için Rahmi Bey'in ölümünden sorumlu berber Stepan'ın oğlu Haçik'in Ermeni cemaati tarafından güvenlik güçlerine teslimleri ve kendi cemaatlerine olay çıkmaması için telkinlerde bulunmaları istendiğinde, Mahunyan cemaatle bağlantısı olmadığını, Lavahim ise Rahmi Bey'in öldürülmesi hâdisesinden Müslümanların sorumlu olduğunu ileri sürmüştü. Bu girişimden bir sonuç alamayan Vali Kadri Bey, yanına belediye başkanını da alarak ortalığı yatıştırmak için esnafı dolaşmaya başlamış ve Ermeni esnafın dükkân ve mağazalarını açmaları için telkinlerde bulunurken, **Meydan-ı Şarkıye'den** gelen silâh sesleriyle 8 Ekim tarihinde olayların tekrar başladığı görülür.

Olayların tekrar başlamasına İstanbul'dan Nemçe vapuru ile Salı günü Trabzon'a gelen birkaç Ermeni tedhiş örgütü üyesi fedâî ile İstanbul'da Ermenilerle Türkler arasında meydana gelen ve Babıali gösterileri olarak bilinen olaylarla ilgili olarak Trabzon'da belediye binasının karşısında bulunan bir handa mukim olan Erzincanlı Şinark'a aynı vapurla gelen mektuptaki bilgilerdir. Söz konusu mektupta İstanbul olayları teferruatıyla anlatılarak, bu olaylar sırasında biraderinin öldürüldüğü yazılıdır. Bu haberi okuyan Şinark'ın meydandan geçenlerin üzerine rasgele ateş açması ve bu ateşe diğer Ermenilerin de katılması üzerine ardebe başlamıştı. Silâh seslerinin vali tarafından duyulması üzerine gerekli tedbirler alınarak Ermenilerin bulunduğu mahallere asker ve zabıta sevk edilmiş, fakat olayların kontrol altına alınması iki-üç saatte gerçekleşebilmiştir. Akşam üzeri saat beş-altı sıralarında başlayan olaylar gece saat dokuzda kontrol altına alınabildi. Olaylar sırasında o geceki tespitlere göre; Ermenilerden yüz yetmiş yedi erkek ve beş kadın ölmüş ve on dört erkek ve dört kadının yaralandığı, Rumlardan bir, askerlerden bir yaralı olduğu, İslâm ahaliden ise on bir ölü ve beş yaralı bulunduğu anlaşılmıştı. 19 Ekim 1895 tarihinde Trabzon'dan Babıali'ye gönderilen raporda olayın ertesi günü sayısı tam olarak tespit edilemeyen Hristiyan ve Müslümanlardan ölenlerin de bulunarak defin edildikleri belirtilmektedir. Olaylar sırasında pek çok Ermeninin konsolosluklara, Rum ve Müslümanların ileri gelenlerinin evlerine saklandıkları ve olaylar sırasında bazı ev ve

dükkânların yağmalandığı, olaylara karışan kişilerin ve ateş açılan evlerin tespit edilerek suçluların yakalandığı kaydedilmektedir. Ayrıca olaylardan sonra vilâyette yağmalanan malların tespiti ve teslimi için Rum, Katolik ve İslâmlardan oluşan bir komisyon kurularak zarar ve ziyan tespiti yapılmış ve olayların sorumlusu komisyon kararına göre; Ermenilerdi. Yine komisyon kararına göre; Ermeni cemaatinin ileri gelenleri de olaylardan Ermenilerin sorumlu olduklarını kabul etmekteydiler (Söz konusu rapor için bkz. ek).

26 Mart 1896 tarihli Dahiliye Nezaretince hazırlanan bir rapora göre; Trabzon olayları sırasında Ermenilerden yüz seksen ikisi şehir dahilinde ve yirmi biri de köylerde olmak üzere iki yüz üç kişi ölmüş on sekiz kişide yaralanmıştı. İslâmlardan yirmi bir ölü, yirmi beş yaralı, Rumlardan ise bir ölü vardı (Hüseyin Kazım Paşa, 1994, 165-166).

Trabzon Ermeni olaylarının sorumlusu olarak yakalanan Ermeniler hemen Divan-ı Harbe sevk edilerek yargılanmışlardır. Bunlardan Rahip Koçyan, Ahan, Ermanak, Cemik ve Misak'ın idamına karar verilmiş, Şetrak ise 15 yıl kürek cezasına çarptırılmıştı. Fakat vilâyetten gelen istek ve iki toplum arasında tekrar kıtal olayının yaşanabileceği kuşku üzerine 25 Kasım 1895'de Sadrazam Kamil Paşa, Padişaha yazdığı tezkirede (BOA, Yıldız Arşivi Hususi, 339/64) bu kişilerin idam cezalarının kaldırılmasını talep etmiş ve daha sonra da bu cezaların padişah tarafından kaldırıldığı anlaşılmaktadır.

Trabzon Olayının Yankıları

Ermeni tedhiş örgütünün plânları dahilinde meydana gelen Trabzon olayları, yine örgütün girişimleri ile farklı boyutlarda yurt dışındaki basına yansıtılmaya çalışılmıştır. Gerek Kafkasya ve Rusya'da yayınlanan gazeteler, gerekse Macaristan, İngiltere gibi Avrupa ülkelerinde yayınlanan gazetelerde Trabzon olayının Ermeni tedhiş örgütünün istekleri doğrultusunda çarpıtılarak yayınlandığı, bu yayınları yapan gazetelerin haber kaynaklarının ise İstanbul'dan çekilen telgraflar ve mektuplar olduğu görülmektedir. Bu haberlerden biri Peşte'de yayınlanan Peşter Loyd gazetesinin haberidir. Bu gazetede yayınlanan haberin kaynağı İstanbul'dan gönderilen bir mektuptur. Söz konusu mektubu gönderen kişi; "Teşrinievvvel'in sekizinci günü Trabzon'da bizzat vali-i vilâyet tarafından tertip olunan bir plânın icra-ı vazih olduğu zan ve zehabına mahal vermeyecek surette bir takım iğtişaat zuhur etmiştir." diyerek başladığı mektubunda; Trabzon Ermenilerinin zanaat ve ticaretle zenginleştikleri ve bu zenginliğin Türkler arasında kıskançlıklara neden olduğu belirtilerek esas olarak zengin ve varlıklı Türkler ile Ermeniler arasında herhangi bir problemin bulunmadığını, nitekim birçok Türk ailesine iltica eden Ermenilerin bu aileler tarafından olaylar sırasında korundukları ifade edilmektedir. Asıl olayın sorumlusu olarak gösterilen başta vali Kadri Bey olmak üzere devletin memur kesimi ile onların kışkırtması sonucu harekete geçen ayak takımı Türkler olduğu ifade edilmekte ve mektup şöyle devam etmektedir; "Ermeni tüccarı âleyhine vuku bulan taarruz saat on bir sularında şehrin birkaç cihetinde ve bir zamanda başlamıştır. Müsel-lah Müslümanlar bilcümle hane, kahve ve mağazalardan çıkarak rastladıkları

Ermenileri öldürmüşlerdir. Vâli-i vilâyet Kadri Beyefendi hazretleri hilaf-ı memal Meydan nam mahalde görüldükte üç cihetten zuhur etmiş olan asker-i şahane ile zabıtarlar ve Müslim ahâli amirleri tarafından verilen emir üzerine ateş ederek Ermeni tüccarlarını telef ve mağazalarını nasb ve gark etmişlerdir. Evvelâ Meydan ile banka sokağında mukim zengin ve orta hâldeki Ermeni tüccarlarına ve alelhusus Bahri Paşaya suikast eden iki Ermeni'yi iltica ettikleri mahallî bilmedikleri cihetle teslimden imtina etmiş olan Kalpa? mahallesi azasına taarruz edilmiştir. Lake kumpanyası vapurlarından birinin ambarlarını boşaltmakta olan mavnacılar şehirde silâh sesleri işitilir işitilmez işlerini terk ile Ermeni arkadaşlarını, bilhassa bunları tüfek ve bıçak ile itlaf etmişlerdir. Katliam kayıklar üzerinde vuku bulmuştur. Bir bölük nizamiye askeri, iki yüz kadar zabıta neferatı katle iştirak ile sokaklardan geçmekte olan Ermenilere ve ermeni hanelerine ateş etmişlerdir". Yine yayınlanan mektup olayın iki saat kadar devam ettikten sonra bir işaretle durdurulduğunu kaydederek, bu zaman zarfında beş altı yüz kadar Ermeni'nin öldürüldüğünü, bir o kadarının da kayıkçılar tarafından denize atıldığını, Ermeni mallarının yağma edildiğini yazmaktadır (Hariciye Nazırı Tevfik imzalı 12 Teşrinîsani 1311 tarihli yazı ve ekleri, BOA Yıldız Arşivi, 340/140).

Benzer haberlerin İngiliz basını ile Rusya basınında da görülmesi üzerine Osmanlı Hariciye Nezareti harekete geçerek bu haberleri tekzip ettirmeye başlamıştı. 28 Ekim 1895 tarihli Londra Sefaretinden Hariciye Nezaretine gelen 844 numaralı tahrirata göre; İngiliz basını Trabzon olayını Ermeni tedhiş örgütlerinin plânladıkları gibi, okuyucularına mazlum Ermeni imajını vererek çok sayıda Ermeni'nin Trabzon'da öldürüldüğü şeklinde haber vermişlerdi. Bu İngiliz gazetelerine göre; İngiliz resmî makamlarının raporlarına dayanarak olayların sorumlusu Osmanlı memurları ve özellikle de vali paşadır. Londra sefaretini bu haberler üzerine resmî İngiliz makamlarına olayların seyri hakkında bilgi vererek gelişmeleri şu şekilde yansıtmıştı; "Geçen Eylül'ün yirminci günü iki Ermeni, Van valisi sabıkı Bahri Paşa ile asakir-i şahane kumandanı üzerine silâh endah ile her ikisini cerh ettiklerinden derdest edilmişlerdir. İki gün sonra Ermenilerden birinin asakir-i şahane nezaretinden birini cerh etmesi üzerine iğtişaat zuhur etmiş ise de memurin-i mahalliye tarafından ithaz olunan tedabir sayesinde teskin edilmiştir. Mamafih dört gün sonra bir takım Ermeniler bazı Müslümanlara tasallut ettiklerinden şehrin Meydân-ı Şarkî nâm kalabalık mahallesinde Müslümanlar ile Ermeniler beyninde bir müzarebe vuku bulmuştur. Polis memurlarıyla jandarma efradı işe müdahale etmişler ise de Ermeniler burada dahi silâh endah etmişler ve dağılmaları ve başka fesat çıkarmamaları hususunda zabıtan tarafından vuku bulan nasihayı ihza etmemişlerdir. Bilâhare müzarebe o derece şedit kesbetmiştir ki her iki taraftan birçok kimseler telef veya mecruh olmuştur. Ahali-i İslâmiyeden kırk ve Ermenilerden dahi birkaç kadın dahil olduğu hâlde takriben iki yüz kişi telef olmuştur. O zamandan beri huzur ve asayiş kamilen iade edilmiştir (BOA, Yıldız Arşivi Hususi, 338/106). Bu metnin

İngiliz gazetelerinde ilân ettirileceğini Londra Sefareti Hariciye Nezaretine yazdığı 28 Ekim 1895 tarihli tahriratta kaydetmektedir.

Olayların Rus basınında da benzer şekillerde yer alması üzerine Petersburg Sefareti faaliyete geçerek, Trabzon olaylarıyla ilgili olarak Novosti? gazetesine bir tekzip göndermiştir. Benzer tekziplerin Kafkasya'da yayımlanan gazetelere de gönderildiği fakat Novosti gazetesinde yayımlanan tekzibin diğer gazetelerde çarpıtılarak yayımlandığına işaret eden sefaret, söz konusu Novosti gazetesinde yayımlanan tekzip ile Poti Şehbenderliğinden gönderilen ve Kafkasya gazetesinde çarpıtılarak yer almış olan tekzibin birer suretini tercüme ederek 27 Kasım 1895 tarihinde Hariciye Nezaretine göndermiştir. Bu tercümelere birisinde şu ifadeler yer almaktadır; "Kafkasya gazeteleri tarafından vukua gelen hâdisata dair Petersburg Sefaret-i seniyesi tarafından Novosti gazetesine derc ettirilen tezkibnameyi hükümet-i seniyyeye gayr-i müsait surette tefsir etmişlerdir. Ez-cümle Meşavd? gazetesi mezkur tekziptimeyi 21 Teşrinievvel 95 tarihli nüshasına nâkil ve derç ile bervech-i ati idare-i lisan etmiştir.

Türk tarafından vuku bulan tebligatın sahihince karilerimize bir fikir vermek için Trabzon'da vukua getirilen kıtale dair saltanat-ı seniyenin Petersburg Sefiri tarafından Novosti gazetesine gönderilen tekziptimeyden bahsetmek kafidir. Kafkasya'da vilâyet-i şahane ahvali hakkında nihayet derecede mucip-i endişe telgraf nameler neşrinde devam olunuyor" (BOA, Yıldız Arşivi Hususi, 341/105).

Trabzon olaylarının Kafkasya bölgesinde bir başka yansıması ise özellikle Batum'da işçi olarak çalışan az sayıdaki Osmanlı tebaasına tabif vatandaşların Rus yönetimi tarafından sıkı kontrol altına alınarak bunların sınır dışına zorlanmasıdır. Söz konusu tebaanın önemli bir kısmı Ermeni asıllı Osmanlı vatandaşlarıdır. Kafkasya gazeteleri Poti Şehbenderliği ile Kars Şehbenderliğinin söz konusu Ermeni vatandaşların geri dönmelerine müsaade etmediklerini yayımlamışlardır. Bunun üzerine harekete geçen Poti Şehbenderliği 4 Kasım 1895 tarihinde Hariciye Nezaretine gönderdiği yazıda böyle bir uygulamanın olmadığını kaydederek söz konusu gazetelere tekzip gönderdiğini ifade etmektedir (BOA, Yıldız Arşivi Hususi, 340/96).

SONUÇ

Görüldüğü üzere Trabzon olayları Ermenilerin büyük Ermenistan sevdasında giriştikleri bir terör ve provokasyon eylemidir. Eylem iki yönlüdür. Birincisi Türk toplumu ile Ermeni toplumu arasında kan davasına dönüşecek bir düşmanlık yaratmak, ikincisi ise Osmanlı yönetimi üzerinde batının baskı ve müdahalesini artırmaktır. Olayların başlaması ve gelişimi Osmanlı devletine karşı Sırp isyanlarıyla başlayan Rum, Bulgar isyanları ile devam eden terör metodunun devamından başka bir şey değildi. Olay batılı devletlerin Osmanlı topraklarına hâkim olmak için başlattıkları faaliyetlerin devamı olarak görülmektedir. Ermenilerin ne tarihen, ne nüfus kesafeti olarak Trabzon ve Karadeniz bölgesi üzerinde söz söylemeye hakları olmaması gerekirken, ortaya atılan iddialara aklı ba-

şında olan Ermenileri bile inandırmak güç iken, terör yöntemi ile insanlar birbirlerine düşman edilerek kime ve neye hizmet ettikleri belli olmayan bir takım iddialar insanlara zorla kabul ettirebilmektedir.

1895 olayları temelde Osmanlı yönetimine büyük devletler tarafından dikte ettirilen Anadolu ıslahatının uygulanması için başlatılan propaganda metodundan başka bir şey değildi (Öke, 1991, 81). İngiliz politikasının bir ürünü olan olaylar hiç bir şekilde istenilen çizgiye getirilememiştir. Bir anlamda Berlin antlaşmasıyla İngiltere'nin Rusya'dan devraldığı Ermeni politikası Osmanlı yönetiminin başarısı karşısında yenilgiye uğramış oluyordu. 1895 olayları Ermeniler için bir nevi sonun başlangıcı oluyordu. Çünkü büyük devletlerin arkasına sığınan bir avuç Ermeni nüfusu Anadolu'nun büyük bir kısmını içerisine alan büyük Ermenistan rüyasını kısmen 1923 yılına kadar görmeye devam edecek ve büyük devletlerin maşası olmaktan bu tarihe kadar kurtulamayacaktır.

KAYNAKLAR

- 1- Bijişkyan, P. Minas; *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası 1817-19*, (Ter. H.D. Andreasyan), İstanbul, 1969.
- 2- Cuinet, Vital; *La Turquie D'Asie*, I, Paris 1895.
- 3- Çadırcı, Musa; *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara 1991.
- 4- Çapa, Mesut; *Pontus Meselesi Trabzon ve Giresun'da Milli Mücadele*, Ankara 1993.
- 5- Deyrolle, Theophile; *1869'da Trabzon'dan Erzurum'a*, (Ter. Reşad Ekrem Koçu) İstanbul (tarihsiz, eserin orijinalinin basım tarihi Paris 1875'tir).
- 6- Ercan, Yavuz; "Tarihi Belgelerin Işığında Ermeni İddiaları", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İlişkileri Sempozyumu 8-12 Ekim 1984*, Erzurum, Ankara 1985, 207-224.
- 7- Gökbilgin, M. Tayyib, "XVI. Yüzyıl Başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi", *Bellekten*, 26 (1962) 293-337.
- 8- Gürün, Kamuran; *Ermeni Dosyası*, Ankara 1985.
- 9- Hüseyin Nazım Paşa; *Ermeni Olayları Tarihi I-II*, Ankara 1994.
- 10- İter, Erdal; *Ermeni Kilisesi ve Terör*, Ankara 1986.
- 11- Jennings, Ronald C.; "Urban Population in the Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon and Erzurum", *International Journal of Middle Eastern Studies*, 7 (1976), 21-57.
- 12- Karaca, Ali; *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899)*, İstanbul 1993.
- 13- Karpat, Kemal; *Ottoman Population 1830-1914 Demographic and Social Characteristics*, London 1985.
- 14- Karpat, Kemal; "Ottoman Population Records and the Census of 1881/82-1893" *International Journal of Middle East Studies*, 9 (1978), 237-274.
- 15- Kocabaşoğlu, Uygur; *Anadolu'daki Amerika*, İstanbul 1991.
- 16- Lowry, Heath W.; *Trabzon Şehrinin İslâmlaşma ve Türkleşmesi 1461-1583*, (Ter. Demet ve Heath Lowry), İstanbul 1977.
- 17- Öke, Mim Kemal; *Ermeni Sorunu 1914-1923*, Ankara 1991.
- 18- *Trabzon Salnamesi*, Trabzon 1313, 1319, 1320, 1322.
- 19- Turgay, A. Üner; "Trabzon", *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri 1800-1914*, İstanbul 1994, 45-75.
- 20- Uras, Esat; *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1987.

EK

Trabzon vukuâtına dair memurin ve ümerâ-ı askeriyeye ve ulemâ-i belde ile İslâm, Rum, Katolik eşraf ve muteberânı tarafından tanzim olunan rapor suretidir

Van'dan gelip misafireten beş on gün Trabzon'da kalmış olan sabık Van valisi ferikan-ı kıramından Bahri Paşa ve Trabzon Redif fırkası kumandanı Ahmed Hamdi Paşa ile tesadüfen yanlarında bulunan İran devlet-i aliyyesinin Trabzon Karperdazı (konsolusu) Razi Han ve Telgraf ve Posta Başmüdüdü Hacı Ömer Efendi ve Vilâyet Alaybeyi Süleyman Bey geçen şehri Eylül'ün yirminci Çarşamba günü akşam üzeri saat on bir raddelerinde Trabzon kasabasının Meydan-ı şarki cihetinde vakı Uzunsokak denilen caddesinden geçmekte iken fesat komiteleri mensuplarından maznun Ermenilerden murahasahane hademesinden Ermanak ile diğer bir Ermeni tarafından müşrarinileyhaya münferit revolver kurşunu endahla Bahri Paşa kalçasından ve Hamdi Paşa ayağından cerihadar oldular ve cerhalardan Ermanak ile maib-i cinayeti olan bir Ermeni hemen derdest olundular. Ermeni tebaadan bazılarının bazı memalik-i şahanede ika' ede geldikleri cinayata ve tutukları tarik-i müfsidin burada birinci defa olmak üzere zuhura geldiğine beynelahali kil-u-kale bahis olmuş ise de o günü başka uygunsuzluk zuhur etmemiştir. İki gün sonra yani Cuma günü akşamı gece saat iki raddelerinde esnaf takımından birkaç Müslüman müşrarinileyhanın cerihalarından olmak üzere maznun olup henüz ele geçmeyen berber Stepan'ın oğlu Haçik'e Ayavasil mahallesinde bir sokakta tesadüf ile "Seni carih diye hükümetten arıyorlar nereye kaçyorsun" filân dedikleri sırada neşiri silâh ile bunların üzerine birkaç el kurşun attığına o civardaki sokakların birinden geçmekte olan bedel efradından Rahmi Efendi işitib silâhın nereden atıldığını anlamak için silâh sadası gelen sokağa girdiğinde bana da kurşun atılarak cerh ile itlaf etmiştir.

İki gün evvel olan bu vaka'yı bu fâcianın takip etmesi ve kurşun sadalarının etraftan işitilmesi sahalinin bais-i heyecanı olup silâhlı silâhsız herkes gece vakti sokaklara dökülmüş ve şehre yakın olan İslâm karyelerinde Ermeniler daire-i hükümeti basmış ve vali-i vilâyeti itlaf etmiş diye haberler intişar etmekle onlarda şehre gelmeye başlayıp hayli izdiham ve telaş husul olmuş idiye de memur-ı hükümet ve zabitan-ı askeriyeye ve zaptiye ve eşraf-ı belde sokak başlarını keserek atılan silâhların ehemmiyeti olmadığı ve Ermeniler tarafından hiç bir fenalık vuku'u bulmadığı tefhim ve pek çok müşkilane ile temin-i izhan edilerek latif-i hak ile bir hadise vuku'u bulmaksızın ahali dağılmıştır.

Ermeni fedaisi tarafından cerh vuku'atının tekrar etmesi ve cerhalardan birisiyle şerir-i cinayetinin ele geçirilememesi beynel-ahali sözün uzamasına ve Ermenilerin Müslümanlara ve hükümete karşı adem-i emniyet izharıyla dükkânlarını ve mağazalarını açmaması daha ziyade tefvühane bahş olmağla Ermeni cemaatının murahas-ı vekili mesru rahip ile müteberan-ı millet hükümete davet olunduk da yalnız rahip Lavahim ile tüccardan Mahunyan gelip ahali arasında insilab-ı emniyete sebep olacak ahvalden ictinab edilmesi ve maznun iki Ermeni nerede iktiza etmişler ise tahkikat icrası ile muhtelif de buldukları mahal hükümete ihbar edilip suhuletle ele geçmeleri teskin-i heyecana sebep olacağından buna gayret edilmesi suret-i münasebete tefhim olunduk da Mahunyan cemaate mütalik işlere asla müdahale etmediğini ve etmeyeceğini ve rahip-i mumailiyh dahi maznunları tanımadığını müşrarinileyhanın bir asker neferi tarafından cerh olup bedel efradından Rahmi Efendinin de ahali-i müslimeden biri tarafından itlaf edildiği söylenmekte olmağla katil ve cerihalar kimler ise onlar taht-ı tevkife alınarak lefrisen habs edilen Ermenilerin tahliyesi muvafık-ı muadile olacağını söylemiştir.

Vakaların ikisi de gizli kapaklı yerde olmayıp ceraim-i meşudeden olduğu ve birincisi gündüz olmak sebebiyle cerihalar birçok kimselerin de gördüğü ve ele geçmeyen berber İstepan'ın oğlu Haçik'in memleket ahalisinden bulunduğu malum iken bu kadar tecahül ve büyük müdafaa-ya yakışmayacağından nasayih-i hüküme hüsn-u telakki ve müteberan-ı millet deavetle müzakere edilerek ahali arasına düşmüş olan heyecanın izalesi için Haçik'le şürekânın buldukları mahal-lerin suret-i hafiyede ihbar edilmesi tekrar tebliğ olunmuştur.

Şu iki vaka'ya ayak takımından bazı serseri Ermeniler tarafından Dersaadet'de izahına cesaret olunan ardebenin haberi takip etmekle nas arasında küfem-u-şiz ziyadeleşip herkes de bir hal-i heyecan his olunmağa ve Ermenilerde suret-i umumiye de silâh taşımağa ve ekserisi dükkânlarını açmamaya başladığından ve ardebe olduğu gün sabahleyin civar köylerden birçok Ermenilerin şehirden toplanmaya başladığı görüldüğünden bilhassa çarşı içinde mazarriya ve mukatele ve yağmakarlık gibi fenalığa mahal kalmamak için şehri mezkurun yirmi altıncı Salı günü sabahleyin vali-i vilâyet, belediye reisini yanına alıp ve çarşıya inip mağazaların birinde esnafla müteberandan İslâm ve Hıristiyan bir hayli kimseyi toplayarak temin-i asayiş ve teskin-i heyecan yolunda icra-ı nasayih eder iken tahminen saat beş buçuk raddelerinde Meydan-ı Şarki'de birden bire tüfenk ve revolver sedaları her taraftan aksetmiştir.

O karışıklık arasında ardebenin en evvel ne taraftan zuhur ettiği anlaşılmadıysa da bir taraftan asker-i şahane ve polis ve zaptiyeler teskin-i şurişe sarf-ı mesai eyledikçe Ermenilerin cüreti artarak dükkân ve mağazalardan ve üzerlerindeki odalardan ve sokaklara mahal-i hane pencelerinden velhasıl nerede bulunmuşlar ise oralardan asker ve zaptiye ve ahali üzerine layı-ı katı' silâh atmadan feragat etmeyüb bu hengameyi işiten vali-i vilâyet mukatele olan mahalle şitab ederek silâhlarını terk ile hükûmete dehalet etmelerini ve hükûmetin kendilerini muhafaza edeceğine tefhim için hanların, dükkânların önlerine gönderdiği askerî ve zaptiye zabıtlarına karşı yine kurşun endahıyla mukabeleden başka kendisine de müteadid kurşun atıp o sırada efrat-ı asker-i şahane den birinin mecruh ve ahali-i İslâmiyeden üç, beş kadarının yaralanub ikisinin de maktulden yere düşmesi orada içtima eden İslâm ve Rum ahalinin bütün şedit ve hiddetine sebebiyet vermekle mukatele kesb-i şedit ettiği hâlde hazar-ı muhtele saat dokuz kararlarında önü alınabilmiştir.

Sokaklarda yığılıp kalan maktulun o gecelik hâle mağazalara ve mecruhlarda hanelerine ve hastahaneye nakl edilip ertesi sabah bunların ve bazı hanelerin muayenesinde Ermeniler yüz yetmiş yedi erkek ve beş kadın maktul ve on dört erkek ve dört kadının mecruh olduğu ve Rumlardan bir asker-i şahane den bir mecruh ve zükur-ı İslâm'dan on bir vefayat diğer beşi mecruh bulunduğu anlaşılmıştır.

Ardebe kesb-i sukun eyledikten sonra hanelerde hanlarda mağazalarda kapanub kalmış olan Ermeniler oldukları mahallerden çıkarulub ve üzerlerinde silâh bulundu ise alunub teskin-i şurişin için daire-i askeriyye ve daire-i hükûmete ikame ile gerek bunlardan ve gerek bazı İslâm haneleriyle Katolik Mektebine iltica eden ailelerden ihtiyacı olanlara ekmek ve sair iktiza eden şeyler verilmiş ve sukun ve asayişin tamamıyla iadesinde içlerinde sabıkası olanlar ve maznun bulunanlardan elde edilebilinenler Divân-ı Harbe teslim ile bakisi hanelerine yerleştirilmiştir.

Teb'adan Ecnebilere ardebe arasında konsoloshanelere iltica edenlerde takım takım hanelerine nakl edilmekte bulunmuş ve ardebe esnasında umum konsoloshaneler ve mekatib ve maabetle teb'ayı ecnebiye meskenleri ve bir taarruza uğramamak mütalaasına mebni asker-i şahane ve zaptiyelerle muhafaza olunmuş ve bir takım aileler müteberan-ı İslâm hanelerinde himaye ettirildiği gibi askerî ve zaptiyenin yetişemediği mahallerde kargeran-ı İslâm müteberan-ı Rum tarafından vakaya etdirilmiştir.

Meşâgil-i hükûmetin bit-tabî tenvi-u-teksirine mebni defterdar-ı vilâyetin taht-ı riyasetinde İslâm ve Rum ve Katolik eşraf müttehiden memleketten mürekkep bir komisyon teşkil olunarak temin-i izhan ve asayiş ve işeten muhtacine ve tedavi-i mucrimiye gibi şeylerle çarşılardan ve hanelerden ardebe esnasında şunun bunun ellerine geçtiği haber alınan şeye ve sairinin istirdadı ve şehrin etrafında bulunan Ermeni köylerinde sakin ahaliye diğer karelerden tecavüz vuku'u bulmamak ve onların eşyaca ziyatı var ise aranub bulunmak ve şayet köylerdeki Ermeniler tarafından civarındaki İslâm ve Rum köylerine veyahut Trabzon şehrine muhacime gibi bir şey his olunursa anında kuvve-i zabita ve askeriye ve müttehiden kurra marifetiyle icabına bakmak hususatı mezkur komisyona tevdi ve mevcudinin adem-i kefaletine mebni mevkiten iki yüz kadar zaptiye taharririyle her türlü ihtimalata karşı ne yapmak hatıra gelirse muktezatına teşebbüs olunmuştur.

Şurişin tamamıyla izale olunduktan sonra silâhın en evvel kimler tarafından atıldığı uzun uzun tahkikatına girildiğinde ardebenin koptuğu Salı günü sabahleyin Dersaadet'ten gelen Nemçe vapurundan çıkan yolcular içinde birkaç Ermeni fedailer olduğu kendilerince zaten malum olmağla Meydân-ı Şarkiye'ye yakın olan iskelede hilafı mutat pek çok Ermenilerin içtimaı halkın nazar-ı dikkatini celp ve vapurun getirdiği postadan çıkıp tevzii olunan mektuplar arasında meydan-ı mezkurda vakı daire-i belediyenin karşısındaki handa mukim Erzincanlı Şinark'ın adamı namına bir mektup zuhur edüb bunda Dersaadet hâdisesinin tafsilatı ve biraderinin itlafı münderc olmağla onu okur okumaz iş buraya gelince böyle olur diyerek oturduğu odanın penceresinden gelip geçen ahaliye rovelver atmağa başlamasını mütakib hanenin karşısında yani daire-i belediyenin altında yine Ermeni milletinden Direktoryanların mağazasından üç, beş el tüfeğin rovelvor ve bunları müteakiben iskele cihetinde bulunan Ermeniler tarafından da mütadid silâh atılmakla meydana ve sokaklarda bulunan ahali-i sairenin dahi bil-zarure ve bila-mecburiye mukabelen bil-hisle başladıkları tahkik edilmiştir.

Ardebe hengamında Ermeni hanelerinden silâh atanların bazıları da sabahleyin şehre toplanan etraf traftaki köylerin Ermeni ahalisinden olması ve silâhın iptida onlar tarafından ve mütadid mahallerden atılmağa başlanması ve bu hengame başlamazdan evvel dükkânların ve mağazaların kapanması ve işin bu surette olduğu kendilerinin de taht-ı itirafında bulunması ve bâlâda arz olunduğu üzere zabitan-ı askeriye ve zaptiye taraflarından terk-i silâh ile teslim olmaları için edilen teklife karşı tüfek ve tabanca kurşunlarıyla müdafaa edilmesi maazallah faili memlekette pek büyük bir kıtal ifasını tesmim eylediklerinde şüpheye mahal bırakmamıştır.

Daha ziyade câleb-i dikkat olan biri handaki odasından en evvel silâh atılan Erzincanlı Şuvarîş'in fesat komitesi takımından olmağla bir çok mülgatı mesbuk iken afv-ı ali hazret-i padişahiye mazhar olan hainlerden olduğu gibi Direktoryanlarında hükümetçe en maznun takımından bulunmasıdır.

Hadisenin Ermeniler tarafından ika olunduğunu kendi taraflarından da inkara mahal olmadığı cihetle sebep olan arazıl-ı milletin Allah cezalarını versin diye beddua etmekden başka diyecek söz bulamıyorlar.

Bâlâda arz olunduğu üzere hengamenin ertesi günü defin ettirilen İslâm ve Ermeni maktullerden başka sonradan da İslâm Hristiyan bazı cenazeler bulunmuş ise de miktar-ı hakikisi henüz anlaşılammış ve cenap-ı hak kamilen memalik-i şahaneyi her türlü elemenden masum buyursun duasıyla hitam-ı makal olunmuştur.

2 Teşrinievvel 311